

Socialiai įtraukti ar atskirti? Vyresnio amžiaus žmonių, gyvenančių vienu, patirtys¹

Gražina RAPOLIENĖ

Sarmitė MIKULIONIENĖ

Margarita GEDVILAITĖ-KORDUŠIENĖ

Anastasiya JURKEVITS

Lietuvos socialinių tyrimų centras

A. Goštauto g. 9, LT-01108 Vilnius

Tel. (8 5) 211 3774

El. paštas: g.rapoliene@gmail.com

Santrauka. Vyresnio amžiaus žmonių socialinės atskirties tyrimuose dominuojanti tendencija – tirti dėsningumus, o šio straipsnio išskirtinumas – siekis atskleisti vyresnio amžiaus žmonių, kurie gyvena vieni, subjektyvius dalyvavimo visuomenėje vertinimus. Socialinė atskirtis / įtrauktis straipsnyje apibrėžiama kaip daugialypė sąvoka, apibūdinanti (ne)teisingus socialinius ryšius. Originalaus empirinio tyrimo (27 pusiau struktūruoti interviu) duomenų analizė atskleidžia platų socialinės atskirties, patiriamos įvairiu lygmeniu, spektrą. Remiantis socialinio teisingumo schema, neįtrauktumo visuomenėje naratyvai grindžiami asmeniniu ir tarpasmeniniu (amžiaus, sveikatos, bendravimo, savarankiškumo), organizaciniu, bendruomenės (darbo) ir visuomenės (dalyvavimo renginiuose ir politikoje) kontekstais.

Pagrindiniai žodžiai: socialinės įtraukties / atskirties patirtys, vieni gyvenantys vyresnio amžiaus žmonės, kokybinis tyrimas.

Įvadas

Socialinės atskirties (ir kaip jos antipolio – socialinės įtraukties) sąvoka buvo plėtojama nuo to laiko, kai suvokta, kad skurdo sąvoka yra kur kas platesnė, apimanti ne tik materialinius, bet ir sisteminius nematerialinius nepritekliaus (Guilford, 2000; Silver, Miller, 2002). Moksliniame diskurse socialinė atskirtis konceptualizuojama įvairiai, tačiau daugelis tyrėjų sutaria, kad tai yra daugialypis ir dinamiškas procesas, sukeliantis neigiamų socialinių, ekonominių, politinių ir kultūrinių padarinių žmonių gyvenimui (Popay et al., 2008). Suvokdami šio reiškinio kompleksškumą, pastaraisiais dešimtmečiais nemažai tyrėjų dėjo pastangų ieškodami tinkamo empirinių rodiklių, kurie kuo tiksliau ir objektyviau fiksuotų daugialypės socialinės atskirties / įtraukties dimensijas, derinio (Ward ir kt., 2014; Levitas et al., 2007). Tai siekis kvantifikuoti tiriamą objektą – socialinę atskirtį – ir nustatyti jo dėsningumus. Tačiau Richardsonas ir Le Grandas (2002) pabrėžia, kaip svarbu mokslinei diskusijai yra ne tik kurti moksliskai išstobulintus rodiklius, bet

¹ Tyrimą finansuoja Lietuvos mokslo taryba (sutarties Nr. GER-001/2017).

ir atsižvelgti, kaip tiriamas reiškinys kuriamas pačių žmonių, kurie mokslo požiūriu yra / galėtų būti socialiai atskirti.

Lietuvos mokslo literatūroje vyresnio amžiaus žmonių socialinei atskirčiai skiriama nedaug dėmesio (Mikulionienė, 2016; Brazienė ir kt., 2014; Vaznonienė, 2011), o kokybinių tyrimų šia tematika visai nepavyko aptikti. Tad mokslinės žinios apie Lietuvos vyresnio amžiaus žmonių socialinę atskirtį vis dar yra skurdžios. Todėl šiuo straipsniu norime prisidėti prie mokslinės diskusijos dėl socialinės atskirties / įtraukties sampratos plėtojimo papildydamos ją pačių vyresnio amžiaus žmonių naratyvais apie save kaip (ne)visaverčius visuomenės narius. Šio straipsnio naują grindžiamą siekiu pažvelgti į vieną iš socialinės įtraukties dmenų – narystės visuomenėje vertinimą, remiantis kokybine prieiga.

Tyrimė dėmesys sutelkiamas į vienus gyvenančius vyresnio amžiaus (60 metų ir vyresnius) žmones. Toks pasirinkimas grindžiamas šiomis prielaidomis. Pirmą, kadangi ši amžiaus grupė pasižymi dideliu heterogeniškumu, darome prielaidą, kad būtent vieni gyvenantys vyresnio amžiaus žmonės, kurių visi socialinių tinklų ryšiai yra už namų ūkio ribų, galėtų labiau nei kiti (gyvenantys kartu su kitais šeimos nariais) susidurti su socialine atskirtimi. Nustatyta, kad našlystė, kaip ir skyrybos, yra rizikos veiksniai, didinantys socialinę atskirtį (Dahlberg, Andersson, McKee, & Lennartsson, 2015; van Tilburg, Aartsen, & van der Pas, 2015). Antra, nors darome prielaidą, kad kiti vyresnio amžiaus žmonės, gyvenantys ne vieni, paprastai per mažąją socialinę grupę (šeimos narius, artimuosius) galėtų jaustis esą labiau įtraukti į visuomenę nei vieni gyvenantys, suvokiame, kad šioje grupėje taip pat gali pasitaikyti situacijų (jos tuo dramatiškesnės), kai asmuo, būdamas tarp žmonių, vis vien jaučiasi apleistas, niekam nereikalingas, vienišas ir pan.

Tad šio tyrimo tikslas yra atskleisti vienų gyvenančių vyresnio amžiaus žmonių socialinės atskirties / įtraukties patirtis. Mokslinė analizė remiasi empiriniais duomenimis iš originalaus kokybinio tyrimo – pusiau struktūruotų interviu (N 27), atlikto 2017 m. vykdant nacionalinės mokslo programos „Gerovės visuomenė“ tyrimų projektą „Vieni gyvenantys vyresnio amžiaus žmonės: tendencijos, profiliai ir iššūkiai kartų integracijai“. Straipsnį sudaro teorinė dalis, kurioje aptariama socialinės įtraukties / atskirties sąvoka, pristatoma socialinio teisingumo schema; metodologijos aptarimas ir kokybinio tyrimo duomenų analizė, kurioje analizuojami subjektyvūs įtraukties / atskirties vertinimai.

Socialinio teisingumo siekis: nuo atskirties link įtraukties

Socialinės atskirties sąvoka mokslinėje literatūroje tebėra diskusinė. Ji formuojama iš atskirų elementų: ekonominio nepritekliaus, dalyvavimo, socialinio pripažinimo, paslaugų ir prekių prieinamumo, lygybės, socialinių teisių, nediskriminavimo (Levitas, 2003; McLachlan ir kt., 2013). Literatūroje pabrėžiamas socialinės atskirties kompleksiskumas ir dinamika (Levitas ir kt., 2007: 9; Room, 1995; Burchardt ir kt., 1999; Burchardt, 2009).

Pats socialinės atskirties terminas pirmą kartą pavartotas Prancūzijoje 1970 metais (Guildford, 2000). Europos Komisija socialinės įtraukties / atskirties (SA/SI) terminą ėmė vartoti 1989 m., siedama jį su socialinėmis piliečių teisėmis į minimalų pragyvenimo lygį ir naudojimąsi socialinėmis ir ekonominėmis galimybėmis (Barata, 2000). Europos socialinė politika, skirta socialinei atskirčiai mažinti, dėmesį pirmiausia sutelkė į ekonominį nepriteklį (Shakir, 2005), o 1990 m. pradžioje jis ėmė krypti link socialinės atskirties mažinimo (Levitas, 1999) ir socialinės

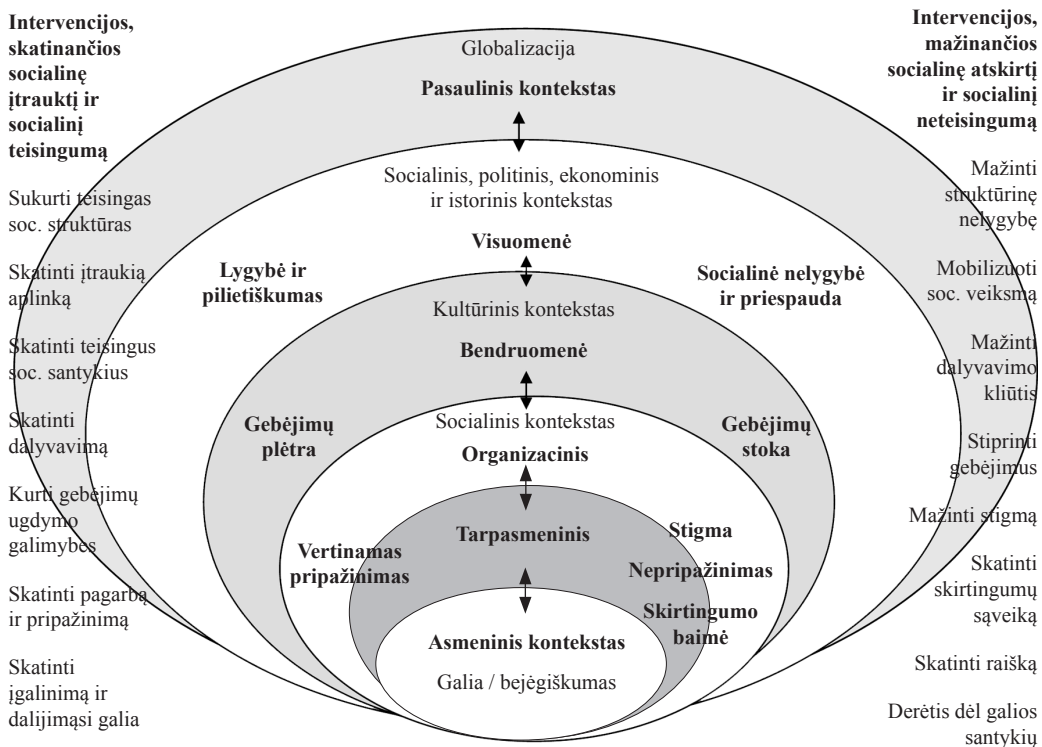
įtraukties stiprinimo (Guildford, 2000; Vrooman, Hoff, 2013). Lygybė, socialinės teisės, nediskriminavimas, asmeniniai gebėjimai, pripažinimas ir dalyvavimas tapo svarbiausiomis Europos diskurso temomis (Levitas, 2003, cit. Yanicki ir kt., 2015). Analogiškas svarbiausias dimensijas iškėlė ir Kanados mokslinis socialinės įtraukties diskursas: 1) vertingumo pripažinimo, 2) žmogiškojo vystymosi, 3) įsitraukimo ir įsipareigojimo, 4) artumo bei 5) materialios gerovės (Freiler, Zarnke, 2002: 5).

Socialinė įtrauktis yra normatyvinė koncepcija, apibūdinanti idealius teisingus socialinius ryšius (Bach, 2005). Ji apima pripažinimą, pagarbą ir kiekvieno asmens, unikalių tapatumų bei grupių skirtingumų vertinimą (Freiler, 2002; Bach, 2005). Įtrauktis skatina asmens priklausymo bendruomenei, priėmimo ir pripažinimo vertingumo jausmą (Freiler, 2002), kuris yra žmogiškojo orumo sąlyga (Honneth, 1995; Bach, 2005). Teisinės struktūros pripažinimą užtikrina institucijų ir visuomenės lygmeniu: jį stiprina socialinės vertės galimybės bendruomenėje ir socialinis solidarumas visuomenėje (Yanicki ir kt., 2015). O socialinė atskirtis reiškia atmetimą *Kito* – tų, kurie skiriasi nuo dominuojančių socialinių normų (Bach, 2005). Socialinė atskirtis glaudžiai susijusi su stigmos sąvoka, kuri taikoma gana plačiai, nes norma visuomenėje gali būti itin siaura (Goffman, 1986 [1963]). Pavyzdžiui, Amerikos visuomenėje, anot E. Goffmano, normą atitinka jaunas, vedęs, baltasis, miestietis, šiaurietis, heteroseksualas, protestantas, tėvas, turintis koledžo išsilavinimą, dirbantis visą dieną, geros formos, svorio ir ūgio, sportuojantis. Kiekvienas, bent tam tikrais laikotarpiais neatitinkantis šios normos, pasijaučia nevertas, nepilnas, menkas – jei ne dėl kurios nors kitos priežasties, tai dėl artėjančio senyvo amžiaus (Goffman, 1986: 129). Nepripažinimas, nepagarba, stigma, skirtingumo baimė yra socialinio neteisingumo, stiprinančio atskirtį, formos.

Socialinė įtrauktis apima taip pat asmens vystymosi, gerovės ir oraus gyvenimo galimybes (Sen, 2000, cit. Yanicki ir kt., 2015; Mitchell, Shillington, 2005). Atvirkščiai, socialinę atskirtį kuria neteisingos socialinės sąlygos, nesąžiningas išteklių paskirstymas ir nelygios piliečių galimybės (Galabuzi, Labonte, 2002, cit. Yanicki ir kt., 2015; Galabuzi, 2006, 2009). Lygiateisė pilietybė yra apribota, kai piliečiai yra išstumti iš dalyvavimo politikoje, socialinėje ir kultūrinėje raiškoje bei ekonomikoje (dirbant mokamą darbą) bei nesama sąžiningos prieigos prie socialinių išteklių (Galabuzi, Labonte, 2002, cit. Yanicki ir kt., 2015). Taigi socialinė atskirtis reiškia negalėjimą įsitraukti į socialinius ir politinius santykius bei veiklą, prieinamą daugumai žmonių konkrečioje visuomenėje (Levitas ir kt., 2007; Hillard ir kt., 2003).

SA/SĮ patirtys ir kasdienės gyvenimo sąlygos yra formuojamos vietiniuose socialiniuose, ekonominiuose, kultūriniuose ir politiniuose kontekstuose (Mitchell, Shillington, 2005; Popay ir kt., 2008) bei joms daro įtaką globalios jėgos (Percy-Smith, 2004). Maža to, SA/SĮ sampratos daugialypiškumas persismelkia ir į asmeninį lygmenį (patirtys, jausmai, internalizuoti atsakai į sąveikas), tarpasmeninius santykius, organizacinį lygmenį (asmens ir institucijos sąveiką), bendruomenę ir platesnę visuomenę (socialinės rutinos, struktūros ir kontekstai), kaip išsamiai pavaizduota 1 pav. (Yanicki ir kt., 2015).

Ši schema straipsnyje naudojama atskleisti, kokiais lygmenimis patiriama socialinė įtrauktis / atskirtis, remiantis tuo, kaip vieni gyvenantys vyresnio amžiaus žmonės vertina savo narystę visuomenėje. Schemoje akcentuota socialinės atskirties / įtraukties ir socialinio teisingumo sąsaja, tikimės, prisidės prie diskusijos apie galimus socialinio teisingumo scenarijus formuojant socialinės politikos priemones, skirtas vyresnio amžiaus žmonėms.

1 pav. *Integruota socialinio teisingumo schema (Yanicki ir kt., 2015)*

Tyrimo duomenys ir metodai

Duomenų rinkimo metodo pasirinkimas. Siekiant sugretinti mokslinę socialinės atskirties / įtraukties sampratą su jos turinio suvokimu ir patyrimu kasdieniame gyvenime, iš pirminių sociologinių duomenų rinkimo metodų arsenalo pasirinktas kokybinis pusiau struktūruotas interviu. Šis metodas leidžia autentiškai, neprimetant mokslininko nuomonės, išgirsti naratyvus žmonių, kurių rizika patirti socialinę atskirtį moksliniu požiūriu yra padidėjusi – vienu gyvenančių vyresnio amžiaus žmonių (Wong ir kt., 2017).

Inties formavimo metodas, kriterijai ir tyrimo instrumentas. Kokybiniam tyrimui netaikant reprezentatyvumo kriterijų, svarbiausias tapo informantų įvairovės atstovavimas. Keturioms tyrimo vykdytojoms įgyvendinant netikimybinę tikslinę atranką, buvo naudotas sniego gniūžtės atrankos metodas – paieška buvo pradėdama nuo kiekvienos tyrėjos aplinkoje esančių vyresnio amžiaus žmonių, gyvenančių vieno asmens namų ūkyje. Vadinasi, lygia greta buvo „rutuliuojamos“ keturios „sniego gniūžtės“. Atrankos kriterijai buvo šie: 60 metų ir vyresni, nedirbantys nuolatiniai Lietuvos gyventojai, gyvenantys vieno asmens namų ūkyje. Tuo pat metu galiojo ir informantų įvairovės užtikrinimo principas: informantai buvo įtraukiami į tyrimą atsižvelgiant į skirtingas lyties, amžiaus, šeiminio statuso (viengungiai, našliai, išsiskyrę; turintys / neturintys vaikų), išsismokslinimo, gyvenamosios vietos, etninio tapatumo ir gyvenimo vienam trukmės charakteristikas. Informantai buvo kalbinami lietuvių, rusų ir baltarusių kalbomis. Tyrėjos sąmo-

ningai nesiekė iš anksto klasifikuoti tiriamųjų kaip patiriančių socialinę atskirtį. Tyrimo tikslui įgyvendinti buvo svarbu išgirsti pačių informantų pasvarstymus apie save visuomenėje, suprasti jų gyvenimo situacijas, kurios jų buvo interpretuojamos kaip socialinės įtraukties / atskirties pavzdžiai.

Siekiant atskleisti vienų gyvenančių vyresnio amžiaus žmonių socialinės įtraukties ir atskirties naratyvus, tyrime naudoti šie klausimai: „*Ar esate (jaučiatės) visavertis(-ė) visuomenės (bendruomenės) narys(-ė)*“ ir papildomai „*Jei taip, kuo tai pasireiškia? Jei ne, kodėl taip sakote? Kas trukdo būti visaverčiu(-te)? Ar norite būti visaverte(-čiu)? Kaip stengiatės tai išspręsti?*“.

Vienas iš tyrimo apribojimų yra tas, kad į jį nebuvo traukiama vyresnio amžiaus žmonių, kurių silpna protinė ar fizinė sveikatos būklė būtų galėjusi tapti kliūtimi bendrauti su tyrėju. Tad silpnos sveikatos vienų gyvenančių vyresnio amžiaus žmonių patirtis šiame tyrime nėra atspindėta, nors iš kitų tyrimų (Bertoni, Celidoni, & Weber, 2015; Coyle, Steinman, & Chen, 2017; Croda, 2015; Hilaria & Northcott, 2017) yra žinoma, kad silpna sveikata yra socialinės atskirties riziką didinantis veiksnys, mažinantis žmogaus gebėjimą palaikyti įprastus socialinius santykius. Kitas tyrimo apribojimas – informantų buvo ieškoma tik tarp asmeniniuose namų ūkiuose gyvenančiųjų, neįtraukiant globos institucijų rezidentų. Globos institucijų gyventojai verti atskiro tyrimo, nes jų situacija yra pernelyg specifinė, kad būtų galima jų pasisakymus analizuoti kartu su atsakymais tų, kurie gyvena savarankiškai asmeniniuose namų ūkiuose.

Tyrimo eiga. Tyrimas buvo atliekamas 2017 m. birželio – rugpjūčio mėnesiais Lietuvoje: Vilniuje, Ignalinos rajone, Raseinių mieste ir rajone. Iš viso kalbinti 46 asmenys, atitinkantys atrankos kriterijus. Tačiau sutikimą dalyvauti tyrime davė tik 27 iš jų (59 proc.). 19 atvejų buvo susidurta su įvairiais sunkumais prakalbinant potencialius tyrimo dalyvius. Kadangi buvo tiriama vyresnio amžiaus žmonių socialinė atskirtis, manome, svarbu skirti dėmesio jų atsakymams, nes nenoras dalyvauti apklausoje gali būti gilios atskirties – savanoriškos ar ne – simptomas. Dalyvauti tyrime atsisakyta: a) dėl didesnio atsargumo, interviu davimo situacijos suvokimo kaip galimos rizikos asmens ir jo turto saugumui: „*Aš niekada neduodu tokių interviu*“; b) dėl pasitikėjimo savimi stokos: „*ai, nežinau, ką ten kalbėt, tegul kiti...*“; „*o ne, bijau nusišnekėti*“, „*man neįdomu, nemėgstu apie save kalbėti*“; c) dėl išankstinių abejonių mokslinių tyrimų konfidencialumu: „*na, jeigu iš materialinės pusės, ar apie vaikus ką nors, nu, nelabai [norėčiau šnekėti]*“; d) motyvuojant užimtumu, nepasirodžius sutartu laiku (tai galimai slepia dar kitus motyvus), ir e) dėl ūmių sveikatos sutrikimų (teko atšaukti sutartą susitikimą dėl informanto ligos, mirties).

Interviu buvo atliekami informantų namuose, namų kieme, parke, kavinėje. Informantų pasisakymai buvo įrašomi diktofonu arba telefonu. Garso įrašai transkribuojami. Bendra garso įrašų trukmė – 1 026 min., transkripcijų kiekis – 270 puslapių.

Tyrimo etika. Atliekant tyrimą laikytasi esminių etinių principų, tokių kaip antai anonimiškumo, privatumo ir konfidencialumo užtikrinimo. Tyrimo dalyvių vardai ar kita asmeninė informacija, leidžianti nustatyti jų tapatybę, neskelbiama. Dalyviams suteikti kodai. Prie tyrimo etikos problemų priskirtume minėtą interviuojamųjų nenorą duoti sutikimą dalyvauti tyrime, jį traktuojame kaip galimą šios visuomenės grupės atskirties požymį. Jei suteikus visą informaciją apie tyrimą, vyresnio amžiaus žmonės vis dėlto nesutikdavo dalyvauti, tai traktavome kaip jų teisę.

Informantų charakteristikos. Interviu buvo atlikti su 60 metų ir vyresniais asmenimis, kurie gyvena vieni Vilniuje, vidutinio dydžio miestuose ir kaimo vietovėse. Didesnę dalį informantų sudaro moterys; turinčios vidurinę ir aukštąją išsimokslinimą. Daugiau nei pusė dalyvavusiųjų

tyrime turi ilgesnį gyvenimo vieno „stažą“ – 13 metų ir daugiau bei turi suaugusių vaikų. Visi informantai yra nedirbantys senatvės pensininkai (1 lent.).

1 lentelė. Tyrimo dalyvių (N=27) pasiskirstymas: demografinės charakteristikos, asmenų skaičius

Charakteristika	Kategorijos		
Lytis	Moteris	Vyras	
	17	10	
Amžius	60–70 metų	71 metų ir vyresni	
	8	19	
Išsilavinimas	Pradinis	Vidurinis	Aukštasis
	5	13	9
Darbinis statusas	Nedirbantis senatvės pensininkas(-ė)		
	27		
Gyvenimo vieno asmens namų ūkyje trukmė	iki 3 m.	4–13 m.	13 m.+
	6	5	16
Gyvenamoji vieta	Vilnius	Vidut. dydžio miestas	Kaimo vietovė
	13	6	8
Vaikai	Turi vaikų	Neturi vaikų	
	17	10	

Analizės priemonės, žingsniai. Duomenys koduoti kompiuterio *Maxqda* programa. Taikant induktyvaus kodavimo metodą, pirminis kodavimo žingsnis – „narystės visuomenėje“ apibūdinimo ir vertinimo reikšmių suradimas interviu išrašuose. Tuo tikslu atsižvelgta ne tik į minėtų konkrečių klausimų atsakymus, bet ir visi interviu buvo pakartotinai perskaityti, ieškant su tema susijusios informacijos. Paieškos rezultatai (segmentai) išsaugoti koduojant, paskui jie analizuoti taikant grupavimo ir kondensavimo pagal panašias reikšmes principus.

Įsitraukimas į visuomenę: vienu gyvenančių vyresnio amžiaus žmonių patirtys

Duomenų analizė atskleidė, kad viena iš sodriausių teminių kategorijų, naudojamų apibūdinant savo atskirties, nedalyvavimo visuomenėje ar bendruomenėje jausmą, siejama su pasitraukimu iš darbinio gyvenimo. Vyresnio amžiaus žmonės jaučiasi praradę socialinę vertę visuomenėje dėl savo ekonomiškai pasyvaus statuso, jie teigia nesijaučią visuomenės nariais, nes **nebedirba mokamo darbo**, nebeturi su juo susijusių kontaktų: „*Kai dirbau, tai buvau pilnavertingesnė*“ (5MI²); „*gal kaip visi pensininkai [nesijaučiu visavertė] <...> Kai dar ir dirbau, tai kažkaip jausdavausi. Kad jau tų vyresnių žmonių nelabai reikia, nes jauni žmonės aplinkui.*“ (9MI). Jausmą, kad nesijaučia visaverčiai visuomenės nariai, informantai iliustruoja tokiais pavyzdžiais, kaip antai prarasti socialiniai ryšiai, sukurti darbinės veiklos metu: „*Kur jau dabar – nesijaučiu [visavertė] <...> žinot, kaip darbe, tai yra ir žmonių, ir jie, nu, prašo, kad nuveitum ar ką <...>*“ (1MII).

² Informantams priskirtų kodų šifravimas: arabiškas numeris – informanto numeris tiriamųjų aibėje (1–27); raidės M arba V – nuoroda į informanto lytį (atitinkamai: moteris, vyras); romėniški skaičiai I arba II rodo informanto amžių: I – 60–70 metų, II – 71 metai ir vyresni).

Kita temine atšaka, susijusia su nevisavertiškumo visuomenėje jausmu, galima apibūdinti kaip jausmo, kad esi reikalingas kitiems, praradimą. Vyresnio amžiaus žmonės savo dabartinį santykį su visuomene apibūdina kaip socialinės atskirties patyrimą. Tam jie išraiškingai pasitelkia kontrasto metodą – supriešina savo dabartinę būseną su ankstesne, darbiniam gyvenime patirta pagarba ir kitų žmonių dėmesiu, tai, matyt, leido jiems jaustis visaverčiais visuomenės nariais: „*jau kad dabar jau biškį jaučiuosi niekam nereikalingas <...> Pernai dar pasiskambindavo, <...>. O dabar skambučių nėra. Nereikalingas jau. Aš kada sėdėjau čia naftos bazėje, kada buvo benzinas, <...> sandėlininku dirbau, tai aš nei metro pėsčias nėjau. Visi mane sustodavo [pavežėti]. O dabar galiu stovėti, tavęs jau niekas neima.*“ (21VII). Stiprus susitapatinimas su anksčiau darbiniam gyvenime turėtais vaidmenimis skatina neigiamai suvokti savo dabartinę, vyresnio amžiaus asmens, esančio senatvės pensijoje, socialinę vertę: „*jau nebeesi toks žmogus visur tikęs, nebeesi. Anksčiau kaime, kai buvau, tai, matai, Seimo narė dar buvau rusų laikais biškį, jau iškviesta važiuodavau su direktorium, taip ir pirmūnė buvau, ir nuotraukos buvo įdėtos visur pirmūnės. <...> Ne, jau dabar nereikalinga niekam esu, o ką padarysi?*“ (26MII). Panašu, kad šie informantai darbinę veiklą suvokia kaip esminę dalyvavimo visuomenėje sąlygą, o jos praradimas reiškia ne tik socialinių tinklų praradimus, bet ir lemia subjektyvų savivertės jausmą.

Kita tema, kurią vyresnio amžiaus žmonės naudoja apibūdindami savo dabartinį santykį su visuomene, siejama su **amžiaus kategorija**. Kalbėdami apie savo socialinį vertingumą vyresnio amžiaus žmonės pasitelkia amžių ir, deja, senyvas amžius jiems yra socialiai priimtinas pasiaiškinimas, kodėl jie jaučiasi esą visuomenės užribyje. Šie vyresnio amžiaus žmonės, kaip ir tie, kurie jautėsi socialiai atskirti dėl reikalingumo kitiems praradimo, savo dabartiniam socialiniam vertingumui apibūdinti pasitelkia kontrasto metodą. Dabartinės situacijos nenaudai jie imasi lyginti save su kitų žmonių arba savo jaunyste: „*Na, ne, ne toks kaip kiti, jau nebe toks. Iš kur aš būsiu toks kaip kiti. „Mano traukinys nuvažiavo“. <...> Aš nesistengiu jo pavyti, nes nepavysiu, jis lėkė nulėkė jau. Kaip toje dainoje „ėjo ir nuėjo, o aš riedu kaip riedulys nuo kalno“ <...> nori verk, nori juokis, niekas nepasikeis nuo to“ (19VII). Arba: „Jaunystėj buvo sunku, neturėjom drabužių, nei pasirėdyt, dabar visko yra, nēr kur išeiti jau. Niekur nereikalingas dabar jau.“ (17VII)*

Tyrimo rezultatai atskleidė, kaip vyresnio amžiaus žmonės netenkinantį savo socialinį (ne) vertingumą susieja su protestu prieš diskriminuojantį elgesį jų atžvilgiu. Vienu atveju vyresnio amžiaus vyras desperatiškai norėtų būti jaunas, nes antraip besijaučiąs nebegalintis toliau gyventi: „*Aš norėčiau būti jaunas <...> aš jau save jau įsivaizduoju, kad aš jau negaliu būti.*“ (21VII). Kitu atveju vyresnio amžiaus moteris savo nevisavertiškumą tiesiogiai iliustruoja diskriminacinės elgsenos su ja pavyzdžiais: asmens savigarbą užgaunantis sveikatos problemų susiejimas su amžiumi bei apribojimais dėl amžiaus (medicininių tyrimų, draudimo polisų). Informantė atskleidžia savo bejėgiškumo jausmą keldama retorinį klausimą, kad nieko čia negalima padaryti: „*Aš, pavyzdžiui, įsivaizduoju, kad amžius jau virš 70, tai jaustis visaverčiu visuomenės nariu, tai man kažkaip. Nelabai. <...> Mane tai, pavyzdžiui, tiesiog siutina...<...> Siutina, kai nueini pas gydytoją. Ten einu į metus kartą. Ir ką nors pasakai – tai jau: „Žinokite, toks amžius.“ Na tai jau ir jautiesi nepilnavertis. <...> Ten visokie ten tyrimai, ar ne ten. Žiūrėk, iki 65 metų ar kelių. Atsiuntė Telia žinutę, kad apsidrauskite ten kelionėm, viskas labai gerai. Tik iki 66 metų. Ar ne? Ir nedraudžia jie daugiau. <...> Tai ką čia gali padaryt, ar klauso senų dabar? Na, tai ką gali padaryti? Na, ką? Nieko.*“ (11MII).

Kaip mažiau išreikšta teminė linija, tačiau pakankamai artikuliuota, atsiskleidė negalėjimas jaustis visaverčiam visuomenės nariui dėl **silpnos sveikatos** senatvėje. Silpna sveikata derinyje su senyvų amžiumi traktuojama kaip visaverčio socialinio įsitraukimo kliūtis: „*Nepasakyčiau, kad jau čia... [esi visavertis], kai jau pats negali pasidaryt ką nors <...> kad nepaeini... eidama negaliu kalbėt, nes dūsti*“ (25MII), arba dėl jos susiduriama su nuvertinimu: „*Niekas neskaito mane. Tokie žmonės invalidai ir per 80 (aš 82 metų) ir invalidai – niekas neskaito manęs žmogum*“ (27MII).

Informantų paminėtos socialinės atskirties sritys labiausiai atitiktų socialinio teisingumo schemoje (1 pav.) išskirtą SA/SĮ socialinį organizacinį kontekstą (mokamas darbas), kultūrinį bendruomenės ir tarpasmeninių santykių kontekstą (žmogaus vertė, diskriminacija dėl amžiaus) bei asmeninės galios stoką (silpna sveikata, nenoras dalyvauti). Stulbina didelis emocišnis šių pasisakymų krūvis: pasikartojantis nereikalingumo motyvas, nuvertinimo, „nelaikymo žmogum“, nurodantis patiriamos senatvės stigmą intensyvumą. Šiuo požiūriu tyrimo rezultatai analogiškai gautiems 2010–2011 m. (Rapolienė, 2015a) ir juos patvirtina.

Šalia šio dominuojančio praradimų ir asmeninio nuvertinimo fono, kai nerandama naujų alternatyvų kuo užpildyti atsiradusią tuštumą, esama ir kur kas pozityvesnių patirčių, atitinkančių įvairius SĮ struktūros lygmenis. Asmeninės galios kontekstui būtų galima priskirti stiprią **sveikatą** kaip išteklių visuomeninei narystei ir asmeninį **savarankiškumą**: „*O taip tai paėmus su žmonėmis, tai kol kojos neša, akys mato, protas veikia, tai kažkaip nesijaučiu, kad kažkaip būtum nukvąkęs ar kaip...*“ (22VII). Pažymėtina, kad fizinė sveikata glaudžiai siejama su protine bei potencialiu visuomeniniu (nu)vertinimu (pavartojamas žodis „*nukvąkęs*“), be to, visavertiškumas (visuomenėje) siejamas su asmeniniu savarankiškumu, gebėjimu „susitvarkyti“: „*Visuomenės – gal neprašau jokių, gal aš ir pilnavertė, pati susitvarkau <...> yra gi blogiau, kai pagalvoji, žmonės ir nevaikšto, ir gulintys*“ (6MI), taip pat visuomenės išteklių nenaudojimu: „*Manau, kad aš ne darmojėdas ir visuomenei tikrai ne kenkėjas ... ne parazitas*“ (3MII). Atkreiptinas dėmesys, kad savarankiškumas, gebėjimas pasirūpinti savimi – apibūdinantis dalyvavimą visuomenėje – formuluojamas neigimu („*neprašau*“, „*ne darmojėdas*“ – ne išlaikytinis) tarsi oponuojant Nepriklausomybės pradžioje vešėjusiai nuostatai, kad pensininkai yra našta visuomenei ir jos išlaikytiniai, arba tarsi paneigiant įsigalėjusią, nors neįvardijamą senatvės stigmą („*nesijaučiu, kad kažkaip būtum nukvąkęs*“).

Narystė visuomenėje dažnai palaikoma tarpasmeniniu lygmeniu – tam didelę reikšmę turi kasdienis **bendravimas**: „*kaimynai, čia aplink mane, tai jie apie mane apiekoja [pagelbėja], o aš labiausiai apie juos žiūriu. Žiūriu ten nepaeina, ji irgi be sveikatos, na tai bendraujam su jais, pasišnekame, viskas.*“ (17VII). Vis dėlto šalia bendravimo reikšmės iškėlimo atsiranda menkos vertės motyvas, kad jo yra pernelyg mažai: „*laiptinėj žmonės tai sveikinasi <...> O prieky, kur gyvena, tai su šita ką pasišneku ir viskas*“ (27MII) arba jis „nerimtas“, nesvarbus: „*Bendraut, labai mėgstu bendraut. Tai paprastesniais gal klausimais, nepratę jau mes, jau nuo to pasaulio atsijungę tokio va rimtesnio*“ (6MI). Vėlgi pastebėtinas negatyvus teiginio apie priklausymą bendruomenei formulavimas: „*Jautiesi vis tiek kažkiek. Nėra taip, kad atstumtas. <...> taip, bendrauja. Čia visi pažįstam vienas kitą, tai čia daug metų čia gyvenu.*“ (20VI, 23VII).

Narystę visuomenėje organizaciniu lygmeniu užtikrina **darbas**: „*Na, tikrai, tos socialinės atskirties aš nejaučiu pakol kas, nes sakau, visai neseniai dar dirbau. Nu ir tikiuosi dar*“ (2MI) arba „*kol kas jaučiuosi dar [visuomenės narys]. Tuo labiau, kad dar biškį ūkininkauju. Tai kažkaip*

kai dirbi, nesijauti kaip pensininkas, o kai ūkininkas“ (22VII). O darbo nebuvimą pakeičia kita naudinga veikla, **pagalba** artimiesiems auginant vaikus: „*kažkiek tai padedi ir šitiems, ir tėvams padedu šiek tiek augint tuos mažiuokus ten, jei negali kur išeiti, ir su jais dirba, tai aš ten būnu kaip pakaitalas*“ (5MI) arba prisidedant labdaringu aukojimu: „*Padedu, kiek galiu. Paaukoju, jeigu ten... per Kalėdas paaukoju ten kažkam tai. Dabar vat tremtinių...*“ (2MI).

Dalyvavimas viešuose **renginiuose** („*niekada nepraleidžiu, pavyzdžiui, koks koncertas, koks susitikimas ar kas – aš visada... <...> Pabūt bažnyčioj, vat*“ (8VI, 2MI, 5MI), **politiniame gyvenime** bei informuotumas atitiktą įsitraukimą bendruomenės ir visuomenės lygmeniu, pažymėtą socialinio teisingumo schemeje (1 pav.): „*visuose rinkimuose dalyvauju, <...> visa politika domiuosi, kas Lietuvoj dedasi, kas užsieny dedasi, kas šalia mūsų ir kas čia.*“ (4MII), „*domiuosi visom naujovėm, nu, klausau tas laidas visokias...*“ (14MI, 6MI).

Kaip matome, vienu gyvenančių vyresnio amžiaus žmonių naratyvai apie save, apie tai, kokie visuomenės nariai jie jaučiasi esą, yra kalbėjimas labiau apie savo socialinę atskirtį nei apie įtrauktį – beveik visose dimensijose, nuo asmeninio iki visuomeninio lygmens, išskyrus globalų. Įtrauktis netgi dažnai formuluojama negatyviai, tarsi paneigiant numanomą (kultūroje įsitvirtinusią) atskirtį ir nurodant save esant išimtimi, nepaisant priklausymo atskirtųjų kategorijai. Nors duomenys surinkti tik iš vienu gyvenančių vyresnio amžiaus žmonių, ko gero, jų patirčių atspindėjimą kaip savo galėtų priimti ir ne vienas vyresnio amžiaus žmogus, kuris įtrauktas į socialinius tinklus glausčiau – gyvena ne vienas.

Diskusija

Tyrimas žmonių, susiduriančių su galimai didesne rizika patirti socialinę atskirtį dėl vyresnio amžiaus ir gyvenimo vieniams charakteristikų, atskleidžia plačią patirčių amplitudę – nuo atskirties iki įtrauktumo. Vis dėlto nedalyvavimo arba atskirties patirtys šiame tyrime atspindėta sodriau ir raiškiau. Šie tyrimo rezultatai nestebina: nustatyta, kad tarp ES šalių socialinę atskirtį labiausiai patiria būtent naujųjų ES šalių vyresnio amžiaus žmonės (Hoff, 2008). Tačiau mūsų tyrimo išskirtinumas – kokybinė prieiga – leido pažvelgti į skirtingus atskirties patirčių sluoksnius. Remiantis gautais rezultatais, galima teigti, kad intervencijos priemonės, siūlomos tiek atskirčiai mažinti, tiek įtraukčiai stiprinti (Yanicki ir kt., 2015), Lietuvos vyresnio amžiaus žmonėms, gyvenantiems vieniams, yra labai reikalingos visais aptartais lygmenimis – nuo asmeninio iki visuomeninio.

Vienas iš esminių argumentų, kurį savo naratyvuose naudojo tyrimo dalyviai apibūdindami save kaip nevisaverčius visuomenės narius, yra pasitraukimas iš darbo rinkos ir jo nulemtas reikalingumo kitiems jausmo praradimas bei kadaise per darbo santykius kurtų socialinių ryšių netekimas. Šis tyrimo rezultatas susijęs su anksčiau Lietuvoje atlikto kiekybinio tyrimo (Mikulionienė, 2003, p. 240–243) rezultatais, kurie parodė, kad maždaug penktadalis senatvės pensininkų išėjimą į pensiją siejo su jausmo, kad esi naudingas, bei socialinių ryšių, palaikomų darbo santykių, praradimu. Jausmo, kad esi naudingas, ir turėto bendravimo rato praradimas itin reikšmingas buvo geros arba labai geros sveikatos asmenims, turintiems aukštąjį išsimokslinimą, nesukūrusiems šeimos (nevedusiems, netekėjusioms) (Mikulionienė, 2003, p. 241). Vis dėlto kuo ilgiau išlaikyti vyresnio amžiaus žmonės darbo rinkoje nėra vienintelis šios problemos sprendimas. Jo alternatyva – dar brandžiam amžiuje sukurti ir puoselėjami socialiniai tinklai, dalyvavimas bendruomenės gyvenime, turimas pomėgis. 60–92 metų vienu gyvenančių amerikiečių

vyrų tyrimas (Yetter, 2010) parodė, kad darbo jie nepasigenda, nes plėtoja mėgstamą prasmingą veiklą, atrastą dar dirbant (muzika, menas, maisto gaminimas, istorija, antikvaras, sportas), o ypač vertina savo autonomiškumą ir galimybę dalyvauti bendruomenės veikloje bei palaikyti santykius sau tinkamu būdu. Vieni gyvenantys vyrai reguliariai dalyvauja bendruomenės renginiuose (pvz., kassavaitiniuose vyrų pusryčiuose senjorų centre) arba juos surengia (kassavaitinę vakarienę artimiesiems arba šventinę vakarienę 30 kaimynų), savanoriauja (kaip vairuotojas), pagelbsti kaimynams. Nepaisant skirtingos finansinės padėties, pinigai ar sveikata tyrimo dalyvių nebuvo paminėti kaip laimės šaltinis. Kitas pavyzdys – Vokietijoje Dortmunde vyresnio amžiaus profesionalai teikia nemokamas teises, finansines konsultacijas mažiau išteklių turintiems savo bendruomenės žmonėms.

Socialinės politikos priemonės, skatinančios ne tik vyresnio amžiaus žmonių įgalinimą ir aktyvų dalyvavimą, bet ir kitų amžiaus grupių atstovų įsitraukimą į bendruomenės veiklą, pilietinės visuomenės stiprinimą, prisidėtų sprendžiant šias socialinės atskirties problemas. Tarpasmeninių ryšių kūrimas bendruomenės lygmeniu (pavyzdžiui, su kaimynais) gali būti itin reikšmingas staugaus sveikatos sutrikimo atveju arba tenkinti artimo ryšio poreikį, kai suaugę vaikai gyvena toliau ar yra emigravę. Galiausiai, tiek šio, tiek kitų Lietuvoje atliktų tyrimų (Rapolienė, 2015a, 2015b; Mikulionienė, 2003, 2016; Brazienė ir kt., 2014) duomenys iliustruoja ir socialinės politikos priemonių, skirtų pokyčiams visuomenės lygmeniu, poreikį: senatvės stigmatos mažinimas, didesnis vyresnio amžiaus žmonių, jų gyvenimo patirties vertinimas, platesnis skirtingumų visuomenėje toleravimas. Tarptautinės organizacijos (Pasaulinė sveikatos organizacija, Jungtinių Tautų Europos ekonominės komisijos Gyventojų padalinys) jau ilgą laiką rekomenduoja atsigręžti į iki šiol ignoruotus, tačiau vis reikšmingesnius išteklius – senatvės pensininkų kartą, skatinti jų savanoriavimą ir solidarumą tarp kartų. Reikia išryškinti tai, kuo vyresnioji ir jaunesnioji kartos galėtų mainytis tarpusavyje, pvz., skatinti vyresnių žmonių bendravimą su vaikų namų globotiniais, vertinant sukauptos patirties perdavimą jaunajai kartai, atvirkščiai, jaunimas galėtų pamokyti vyresnius žmones naudotis naujausiomis technologijomis. Tokiu būdu susikurtų asmeniniai ryšiai ir mažėtų amžiaus – tiek jauno, tiek seno – stigmatizavimas.

Kadangi vyresnio amžiaus gyventojų grupė yra įvairialypė, ateityje Lietuvoje būtų aktualūs kokybiniai ir kitų vyresnio amžiaus žmonių grupių: gyvenančių globos institucijose, menkesnių sveikatos išteklių, bevaikių, skirtingo materialinio pritekliaus ir pan. socialinės atskirties ir įtraukties tyrimai. Tokių tyrimų svarbą rodo ir ankstesnių tyrimų rezultatai. Pavyzdžiui, kokybinis atotolio šeimai priklausančių vyresnio amžiaus tėvų, gyvenančių priežiūros institucijose tyrimas, atskleidė, kad bendras šios grupės atstovų naratyvų vardiklis – vienas jausmas, siejamas su savo namų praradimu ir ribotais socialiniais tinklais (Gedvilaitė-Kordušienė, 2018). Būtų reikšmingi ir bendresni visų amžiaus grupių Lietuvos gyventojų socialinės atskirties tyrimai, kurie padėtų geriau pažinti šio reiškinio formavimosi veiksnius, procesą ir padarinius.

LITERATŪRA

- Bach, M., 2005. Social inclusion as solidarity: Re-thinking the child rights agenda. In *Social inclusion: Canadian perspectives*, eds. T. Richmond and A. Saloojee, p. 126–54. Halifax: Fernwood Publishing.
- Barata, P., 2000. *Social inclusion in Europe: A survey of the literature*. Toronto: Laidlaw Foundation.

- Bertoni, M., Celidoni, M., & Weber, G., 2015. Does hearing impairment lead to social exclusion? In *Ageing in Europe – Supporting policies for an inclusive society*, eds. A. Börsch-Supan, T. Kneip, H. Litwin, M. Myck, & G. Weber (pp. 93–102): DeGruyter.
- Brazienė, R., Mikutavičienė, I., Dorelaitienė, A., Žalkauskaitė, U., Jurkevičienė, J., 2014. *Vyresnio amžiaus žmonių (socialinės įtraukties) į(si)traukimo į darbo rinką galimybių tyrimo ataskaita*. Vilnius: Lygių galimybių kontrolieriaus tarnyba.
- Burchardt, T., Le Grand, J., Piachaud, D., 1999. Social exclusion in Britain 1991–1995. *Social Policy and Administration*, 33(3): 227–244.
- Burchardt, T., Le Grand, J., Piachaud, D., 2009. Degrees of Exclusion: Developing a Dynamic, Multi-dimensional Measure. In *Understanding Social Exclusion*, eds. J. Hills, J. Le Grand, D. Piachaud. Oxford: Oxford University Press, p. 30–43.
- Coyle, C. E., Steinman, B. A., & Chen, J., 2017. Visual Acuity and Self-Reported Vision Status: Their Associations With Social Isolation in Older Adults. *Journal of Aging and Health*, 29(1): 128–148.
- Croda, E., 2015. Pain and social exclusion among the European older people. In *Ageing in Europe-Supporting policies for an inclusive society*, eds. A. Börsch-Supan, T. Kneip, H. Litwin, M. Myck, & G. Weber (pp. 313–320).
- Dahlberg, L., Andersson, L., McKee, K. J., & Lennartsson, C., 2015. Predictors of loneliness among older women and men in Sweden: A national longitudinal study. *Journal of Aging and Mental Health*, 19(5): 409–417. doi:10.1080/13607863.2014.944091
- Freiler, C., 2002. Social inclusion advances children’s wellbeing. In *Voices reports*, 1–4. Toronto: Voices for Children, Offord Centre.
- Freiler, C., and Zarnke, P., 2002. Forward: The Laidlaw Foundation’s perspective on social inclusion. In *Working paper series: Perspectives on social inclusion*, vii–x. Toronto: Laidlaw Foundation.
- Galabuzi, G. E., 2006. *Canada’s economic apartheid: The social exclusion of racialized groups in the new century*. Toronto: Canadian Scholar’s Press.
- Galabuzi, G. E., 2009. Social exclusion. In *Social determinants of health: Canadian perspectives*, ed. D. Raphael, 252–268. Toronto: Canadian Scholars’ Press.
- Gedvilaitė-Kordušienė, M., 2018. Loneliness in Lithuanian transnational families: I am happy if my children are happy, In: *Narratives of Loneliness: Multidisciplinary Perspectives of the 21st Century*, eds. Sagan, O. & Miller, London: Routledge.
- Goffman, E., 1986. *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*. New York: Touchstone.
- Guildford, J., 2000. *Making the case for social and economic inclusion*. Ottawa: Health Canada, Population and Public Health Branch.
- Hilaria, K., & Northcott, S., 2017. „Struggling to stay connected“: comparing the social relationships of healthy older people and people with stroke and aphasia. *Aphasiology*, 31(6): 647–687. doi:10.1080/02687038.2016.1218436
- Hillard, P., Kelly, G., McLaughlin, E., Patsios, D., and Tomlinson, M., 2003. *Bare necessities. Poverty and Social Exclusion in Northern Ireland*. Prieiga per internetą: <http://cain.ulst.ac.uk/dd/report16/ddreport16.pdf>
- Hoff, A., 2008. Tackling poverty and social exclusion of older people – Lessons from Europe, Working paper 308, Oxford, The Oxford Institute of Ageing. Prieiga per internetą: <https://www.ageing.ox.ac.uk/download/84>.
- Honneth, A., 1995. *The struggle for recognition: The moral grammar of social conflicts*. Cambridge: MIT Press.
- Levitas, R., 1999. Defining and measuring social exclusion: A critical overview of current proposals. In *Radical statistics*. Prieiga per internetą: <http://www.radstats.org.uk/no071/article2.htm> (žiūrėta 2017 11 28).

- Levitas, R., 2003. *The Idea of Social Inclusion*. Social Inclusion Conference, University of Bristol, Priega per internetą: www.ccsd.ca/events/inclusion/papers/rlevitas.htm. (žiūrėta 2017 04 11).
- Levitas, R., Pantazis, C., Fahmy, E., Gordon, D., Lloyd, E., Patsios, D., 2007. *The Multi-dimensional Analysis of Social Exclusion*. Bristol Institute for Public Affairs, University of Bristol.
- McLachlan, R., Gilfillan, G., Gordon, J., 2013. Deep and Persistent Disadvantage in Australia, *Productivity Commission Staff Working Paper*, Canberra, Productivity Commission.
- Mikulionienė, S., 2003. Vyresnio amžiaus žmonių socialinė apsauga: darbas, pensija, parama. Stankūnienė, V., Jonkarytė, A., Mikulionienė, S., Mitrikas, A. A., Maslauskaitė, A. *Šeimos revoliucija? Iššūkiai šeimos politikai*. Vilnius: Socialinių tyrimų institutas, p. 212–274.
- Mikulionienė, S., 2016. Lietuvos vyresnio amžiaus žmonių socialinės atskirties rizika: akademinis ir politinis diskursas. M. Taljūnaitė (sud.), *Lietuvos gyventojų grupių socialinė integracija*. Vilnius: Lietuvos socialinių tyrimų centras, p. 154–188.
- Mitchell, A., Shillington, E. R., 2005. Poverty, inequality and social inclusion. In *Social inclusion: Canadian perspectives*, eds. T. Richmond and A. Saloojee, p. 33–57. Halifax: Fernwood.
- Percy-Smith, J. ed., 2004. *Policy responses to social exclusion: Towards inclusion?* New York: Open University Press.
- Popay, J., S. Escorel, M. Hernandez, H. Johnston, J. Mathieson, and L. Respel, 2008. *Understanding and tackling social exclusion: Final report Social Exclusion Knowledge Network*. Lancaster: WHO Commission on Social Determinants of Health.
- Rapolienė, G., 2015a. „Ageing Identity: Do Theories Match Experiences?“, *Corvinus Journal of Sociology and Social Policy* 6 (1), p. 3–24, atvira prieiga: <http://cjssp.uni-corvinus.hu/index.php/cjssp/article/view/95>.
- Rapolienė, G., 2015b. „Old Age Stigmatization“, *European Quarterly of Political Attitudes and Mentalities*, 4 (1), p. 63–81, ISSN 2285-4916 ISSN-L 2285-4916, University of Bucharest, atvira prieiga: <https://sites.google.com/a/fspub.unibuc.ro/european-quarterly-of-political-attitudes-and-mentalities/Home/eqpam-vol4-no1-january2015---grazina-rapoliene>.
- Richardson, L., Le Grand, J., 2002. Outsider and Insider Expertise: The Response of Residents of Deprived Neighbourhoods to an Academic Definition of Social Exclusion. *Social Policy & Administration*, 36(5), p. 496–515.
- Room, G. (Ed.), 1995. *Beyond the threshold: the measurement and analysis of social exclusion*. Bristol: The Policy Press.
- Shakir, U., 2005. Dangers of a new dogma: Inclusion or else...! In *Social inclusion: Canadian perspectives*, eds T. Richmond and A. Saloojee, p. 203–214. Halifax: Fernwood.
- Silver, H., Miller, S., 2002. Social Exclusion: The European Approach to Social Disadvantage, *Poverty and Race*, 11(5), October.
- van Tilburg, T. G., Aartsen, M. J., & van der Pas, S., 2015. Loneliness after divorce: A cohort comparison among Dutch older adults. *European Sociological Review*, 31(3): 243.
- Vazonienė, G., 2011. *Subjektyvi gerovė ir socialinė atskirtis: pagyvenusių žmonių atvejis*: daktaro disertacija: socialiniai mokslai, sociologija (05S). Kaunas: Kauno technologijos universitetas.
- Vrooman, J. C., Hoff, S. J. M., 2013. The Disadvantaged Among the Dutch: A Survey Approach to the Multidimensional Measurement of Social Exclusion. *Soc Indic Res* 113:1261–1287.
- Ward, P., Walsh, K., Scharf, T., 2014. *Measuring Old-Age Social Exclusion in a Cross-Border Context Findings of a comparative secondary analysis in Ireland and Northern Ireland*. Irish Centre for Social Gerontology. National University of Ireland Galway, Galway, Ireland, January.
- Wong, A., Chau, A. K. C., Fang, Y., Woo, J., 2017. Illuminating the Psychological Experience of Elderly Loneliness from a Societal Perspective: A Qualitative Study of Alienation between Older People and Society. *Int. J. Environ. Res. Public Health*, 14, p. 824. doi:10.3390/ijerph14070824.

- Yanicki, Sh. M., Kushner, K. E., Reutter, L., 2015. Social inclusion / exclusion as matters of social (in) justice: a call for nursing action. *Nursing Inquiry*, 22(2): 121–133.
- Yetter, L. S., 2010. The experience of older men living alone. *Geriatric Nursing*, 31(6): 412–418.

THE SOCIALLY INCLUDED OR EXCLUDED? THE EXPERIENCES OF OLDER PEOPLE LIVING ALONE³

Gražina Rapolienė, Sarmitė Mikulionienė,
Margarita Gedvilaitė-Kordiušienė, Anastasiya Jurkevits

Summary

While there is a tendency to study regularities in the social exclusion of older people, the distinctive feature of this article is the aim to reveal the subjective assessments of social participation of elderly people who live alone. Social exclusion/inclusion is defined in the article as a multiple concept describing (un)just social relationships. An analysis of the data from the original empirical research (27 semistructured interviews) reveals a wide range of social exclusion cases experienced at various levels. In line with the social justice scheme, the narratives of social exclusion are based on personal and interpersonal contexts (age, health, communication, autonomy), as well as the organizational, community (work) and broader social context (participation in events and politics).

Keywords: experiences of social inclusion/exclusion, older people living alone, qualitative research.

³ The research is financed by Lithuanian Council of Science (contract No. GER-001/2017).